

Tirmizî'nin Zevâidi ve Sıhhat Analizi: –Kütüb-i Sitte Merkezli Bir Mukayese–

Huriye MARTI, Dr.*

“Tirmidhi's Zawâid and Analysis
of its Reliability: –al-Kutub al-
Sittah Centred Comparison–”

Abstract: The determination of the differences by the comparison of Hadith books, i.e. the zâwâid studies, constitutes the first step of endeavors for gathering all hadith collections together by purifying from the repetitions. In this study written among the scope of zâwâid literature that has lost its outstanding period caught in the 8th and 9th centuries, but regained its vigorousness by today's academic studies, Tirmidhi's *Câmi'* has been accepted as the basis and the other five books forming the Kutub al-Sittah have been used as the criterion book. The number of zâwâid hadiths existing in *Câmi'* but not existing in *Sahîhayn* and three *Sunan* is 1280. While the 96% (1231 narratives) of them were marfû' hadiths, 49 narratives (4%) were mawkûf or maktû' hadiths. Tirmidhi has judged on 1084 (i.e. 88%) of the 1231 marfû' narratives and made no evaluations on the 12% of them (147 hadiths). In the table obtained by the tahrîc and reviews, the Tirmidhi zâwâid was particularly formed by the hadiths of garîb (22%), hasen-garîb (22%) and hasen-sahîh (21%). When this situation was compared with the whole *Câmi'*, the average reliability was less than that of *Câmi'*.

Citation: Huriye MARTI, “Tirmizî'nin Zevâidi ve Sıhhat Analizi: –Kütüb-i Sitte Merkezli Bir Mukayese–” (in Turkish), *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, VII/2, 2009, pp. 7-17.

Key words: Tirmidhî, *Câmi'*, *Sunan*, *Zawâid*, *Kutub al-Sittah*.

I. Giriş

Hadis ilimlerinde zevâid, hem hadis mecmualarının birbirleriyle mukayese-si sonucu aralarındaki rivayet farklarının tespiti mantığıyla oluşturulan eserlere, hem de tespit edilen farklı rivayetlere verilen ortak isimdir.¹ Zevâid eseri

kaleme alınırken, ‘zevâide esas olan’ bir hadis kitabı, ‘kıstas’ olarak kabul edilen bir ya da birden çok hadis kitabı ile karşılaştırılmakta, ilkinde olduğu halde ikinci grupta yer almayan rivayetler derlenmektedir. Zevâid çalışmaları ale'l-ebvâb tertip edilmekte, kıstas kitap olarak *Sahîhayn* başta olmak üzere muteber kaynaklar seçilmekte, karşılaştırmalarda senedlerin taşıdığı öneme binaen senedleriyle birlikte zikredilen rivayetler, sıhhat durumlarına göre bir ayrıma tabi tutulmaksızın sıralanmaktadır. Bir anlamda ikmâl çalışmaları olarak değerlendirilen ve aralarında hoca-talebe ilişkisi bulunan Mısırlı âlimler² tarafından ilk örnekleri sunulan zevâid edebiyatı ürünleri, hadis külliyyatının tamamını tekrarlardan arındırmak suretiyle bir araya getirme gayretlerinin de ilk adımını oluşturmaktadır.

Hicrî VIII. ve IX. asırlarda en parlak dönemini yaşayan zevâid edebiyatının, X. asırdan sonra ciddi anlamda sekteye uğradığı, ancak günümüzde akademik çalışmalar ile yeniden canlandığı görülmektedir. Tarihi süreç içerisinde zevâid türüne konu olan eserlerden birisi de Tirmizî'nin (279/892) *el-Câmiu's-Sahîh*'idir. Kütüb-i Sitte içerisinde yer almasından dolayı, özellikle mu'cem ve müsnedlerin Kütüb-i Sitte'yle mukayese üzerine yoğunlaşan zevâid edebiyatını ‘kıstas kitap’ olarak besleyen *Câmi'*,³ aynı zamanda ‘zevâide esas kitap’ kabul edilerek de işlenmiştir. Onun zevâide esas olarak ele alındığı çalışmaların ilki İbnü'l-Mülakkîn'in (804/1401), *Şerhu Zevâidi't-Tirmizî ale's-selâse* adlı eseridir. *Câmi'*, *Sahîhayn* ve *Sünen-i Ebî Dâvûd* ile mukayese ederek zevâidini çıkaran İbnü'l-Mülakkîn, zâid hadisleri şerh etmeye başlamış, ancak bu çalışmasını tamamlayamamıştır.⁴

*Câmi'*in zevâidini derleyen ikinci eser ise, *et-Tasrîh bi zevâidi'l-Câmi'i's-sahîh* adını taşımakta olup, Mahmûd Nassâr tarafından hazırlanan çağdaş bir çalışmadır.⁵ İki cilt halinde yayınlanan ve bu makalenin yazımı esnasında da kullanılan eser, Tirmizî'nin bâb tertibine ve Ahmed Muhammed Şâkir'in tahkiki ile başlayan *Câmi'* baskısının hadis numaralarına uymaktadır. Zevâid olarak 1280 hadisin tespit edildiği çalışmada, Mizzi'nin (741/1340) *Tuhfetü'l-eşrâf* isimli etraf kitabına dayanılmış, her rivayetin bu eserdeki numarası zikredilmiş, hadislerin tahrîci ve sıhhat değerlendirmeleri hakkında kısıtlı bilgiye yer verilirken, ortaya çıkan genel tablo hakkında bir değerlendirme

* Dr., Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis, KONYA, asistan96@hotmail.com

¹ Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, (1857-1927), *er-Risâletü'l-Mustatrafê li beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-musannefe*, thk. Muhammed el-Muntasir Muhammed ez-Zemezemi el-Kettânî, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1986, s. 172; İsmail L. Çakan, *Hadis Edebiyatı – Çeşitleri, Özellikleri, Faydalanma Usulleri-*, İFAV Yayınları, İstanbul 1989, s. 118; Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, TDV Yayınları, Ankara 1996, s. 324; Abdullah Karahan, “Hadis Edebiyatında Zevaidler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 13, sy. 1, yıl: 2004, ss. 91-138, s. 90.

² İlk zevâid müellifi olan Moğoltay b. Kılıç'tan (762/1361) başlamak üzere İbnü'l-Mülakkîn (804/1401), Heysemî (807/1404), Bûsürî (840/1436), İbn Hacer (852/1448) ve Süyûtî (911/1505) çizgisinde devam eden bu ilişki ağı için bkz. Karahan, “Hadis Edebiyatında Zevaidler”, s. 92-93. Adı geçen müelliflerin zevâid eserlerine dair tanıtımlar için bkz. Karahan, “Hadis Edebiyatında Zevaidler”, s. 97 vd.

³ Örnekler için bkz. Kettânî, *Risâle*, s. 172-176, Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 325-326.

⁴ Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, (902/1496), *ed-Dav'u'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi*, I-XII, Dâru'l-Hayât, Beyrut ts., VI, 102.

⁵ Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000.

yapılmamıştır.

Tirmizî'nin zevâidini konu edinen bu makalede de *Câmi'*, zevâide esas kitap kabul edilmiş, onun haricinde Kütüb-i Sitte'ye dâhil olan beş eser, yani Buhârî (256/870) ve Müslim'in (261/874) *Sahîh*leri ile Ebû Dâvûd (275/888), Nesâî (303/915) ve İbn Mâce'nin (273/886) *Sünen*leri ise kıstas kitap olarak seçilmiştir. Zevâidin tespitinde sened ve metinde yer alan her türlü farklılık dikkate alınmış, metni beş kitap içerisinde bulunmasına rağmen sadece senedi farklılık arz eden rivayetler ile hem sened hem de metin bakımından zevâid olan rivayetler ayrı ayrı sınıflanmıştır. Makalenin amacı salt tespitten öte değerlendirme yapmaktır. Bu sebeple zevâidin hadis numaralarını ihtiva eden bir tablo vermekle yetinilmemiş, özellikle zevâidin sıhhat durumu ve *Câmi'* hadislerinin bütününe kıyasla bu durumun değerlendirilmesi üzerinde durulmuştur. Söz konusu değerlendirmelere geçmeden önce, Tirmizî ve eseri hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

II- İmam Tirmizî

Muhammed b. İsâ b. Sevre Ebû İsâ es-Sülemî ed-Darîr et-Tirmizî, 210/825 senesinde Tirmiz'de dünyaya gelmiş ve bu şehirde büyümüştür. "Dedem Merv'li idi, Leys b. Seyyâr zamanında Merv'den göç etmiş" diyen Tirmizî'nin sosyal hayatı ve ailesi hakkında bilgi bulunmamaktadır.⁶ Hadis tedvininin en parlak çağında yetişen Tirmizî, çoğunluğu Tirmiz'li olan hocalarından memleketinde tahsil gördükten sonra, takriben 235/849 yılında ilim yolculuklarına başlamış, Horasanlı, Iraklı ve Hicazlı âlimlerden ders almış, ancak Mısır ve Şam bölgesine gitmemiştir.⁷ Buhârî, Müslim ve Ebû Dâvûd ile görüşmüş,⁸ aralarında Kuteybe b. Saîd (240/854), Muhammed b. Beşşâr (252/866), Mahmûd b. Ğaylân (249/863) ve Hennâd b. es-Seriyy'in (243/857) bulunduğu en meşhur 9 hocasının her birinden *Câmi'*inde 100'er hadisten fazla rivayette bulunmuştur ki, toplamda bu 2547 hadis, bir diğer ifadeyle *Câmi'* hacminin yarısı etmektedir.⁹ Kendisinden hadis dinleyen Buhârî'nin "Senin benden faydalandığın çok, ben senden faydalandım" dediğini nakleden Tirmizî¹⁰ için "Muhammed b. İsmail (Buhârî) öldü, ardında ilim ve vera' bakımından

Ebû İsâ gibi birisini bırakmadı" denilmiştir.¹¹ Çok ağlamaktan ömrünün son yıllarında gözleri kör olan ve Tirmiz'de 279/892 senesinde vefat eden Tirmizî'nin, ilmî mirasını sürdüren evlâdı olmamış, öğrencilerinin isimleri zikredilmekteyse de o, gerçek anlamda eserleriyle ön plana çıkmıştır.¹²

Tirmizî'nin tamamı hadis ilmine dair olan eserlerini üç ana çizgide toplamak mümkündür. Ricâl alanında *et-Târîh* ve *Esmâü's-sahâbe*; ilel alanında *el-İlelü's-sağîr* ve *el-İlelü'l-kebir*; rivayetü'l-hadis alanında ise *el-Câmi'u's-sahîh* ve *eş-Şemâil* örnek olarak sayılabilir.¹³ Gününün üst düzey ilim çevrelerine sunup, takdir topladıktan sonra "Kimin evinde bu kitap bulunursa, orada konuşmakta olan Peygamber var demektir" diyerek takdim ettiği *Câmi'*i, onun başeseridir.

III- el-Câmiu's-Sahîh

Sünenü't-Tirmizî, *Câmi'u't-Tirmizî* ve *Sahîhu't-Tirmizî* gibi isimlerle tanınan eserin İbn Hayr el-İşbilî'nin (575/1179) *Fihrist*'inde yer alan tam adı *el-Câmiu'l-muhtasar mine's-sünen an Rasûlillâh ve ma'rifeti's-sahîh ve'l-malûl ve mâ aleyhi'l-ame'l* dir.¹⁴ Ahkâm konularını aşan muhtevasıyla sünenden ziyade *Câmi'* vasfı taşıyan eser, sonunda yer alan ilel bahsiyle birlikte kırk altı bölüm (ebvâb/kitâb) içinde 2496 bâb ve A. Muhammed Şâkir baskısına göre 3956,¹⁵ *Tuhfetü'l-ahvezî* ile birlikte yayımlanan baskıya göre 4051,¹⁶ Şuayb el-Arnaûd başkanlığında tahkik ve tahriri yapılan baskıya göre ise 4300 hadis ihtiva etmektedir.¹⁷

Bölüm adlarını 'kitâb' değil de 'ebvâb' olarak adlandıran Tirmizî, eserini 'Tahâret' bölümü ile başlatmış ve isminden de açıkça anlaşılacağı üzere hadis usûlü prensiplerini fûrua tatbik ederek iki alanı birleştiren bir çalışma kaleme

⁶ Adâb Mahmûd el-Hamş, *el-İmâm et-Tirmizî ve menhecühü fi kitâbihi'l-Câmi' -Dirâse Nakdiyye Tatbikiyye-*, I-III, Dâru'l-Feth, Amman 2003, I, 66-68.

⁷ Yûsuf b. ez-Zekî el-Mizzî, (742/1341), *Tehzîbü'l-Kemâl*, I-XXXV, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1980, XXVI, 250-251.

⁸ Nuruddîn Itr, *el-İmâm et-Tirmizî ve'l-müvâzene beyne Câmihi ve beyne's-Sahîhayn*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1988, s. 26-27.

⁹ Hocaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Câmi'u's-sahîh*, (Mukaddime) I, 80-83; Hamş, *el-İmâm et-Tirmizî*, I, 73-111; Şuayb el-Arnaûd, "Mukaddime", *el-Câmi'u'l-kebir*, I-VI, thk. ve thr. Şuayb el-Arnaûd-Abdüllatîf Hırzullah, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Beyrut 2009, I, 31-41.

¹⁰ Itr, *el-İmâm et-Tirmizî*, s. 28.

¹¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, (748/1347), *Tezkiratu'l-huffâz*, I-IV, Dâru İhyâit-Türâsi'l-Arabî, trs., II, 634.

¹² Tirmizî'nin hayatı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Muhammed İbn Hibbân el-Büstî (354/965), *es-Sikât*, I-IX, thk. es-Seyyid Şerefüddin Ahmed, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1975, IX, 153; Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî (562/1167), *el-Ensâb*, I-V, tkd. ve tlk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Dâru'l-Cinân, Beyrut 1988, I, 459; Ebu'l-Abbâs Şemsüddin İbn Hallikân (681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zamân*, I-VII, thk. İhsân Abbâs, Dâru Sâdir, Beyrut trs., IV, 278.

¹³ Eserlerinin tanıtımı için bkz. Itr, *el-İmâm et-Tirmizî*, s. 375-395; Hamş, *el-İmâm et-Tirmizî*, I, 123-144.

¹⁴ Ebû Bekir Muhammed b. Hayr el-İşbilî (575/1179), *Fihrist*, thk. Muhammed Fuâd Mansûr, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1998, s. 98.

¹⁵ Bkz. Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Câmi'u's-sahîh*, V, 691.

¹⁶ Bkz. Mübârekpûri (1934/1352), *Tuhfetü'l-ahvezî bi-şerhi Câmi't-Tirmizî*, I-X+2 cilt Mukaddime, thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf-Abdurrahman Muhammed Osman, Matbaatü'l-Medenî, Kahire 1963, X, 457.

¹⁷ Bkz. Şuayb el-Arnaûd, *el-Câmi'u'l-kebir*, 438. Adâb Mahmûd el-Hamş bu sayının bilgisayar desteği ile yapılan sayımda 3891 olduğunu, mükerrerlerin çıkarılmasıyla kalan hadis sayısının ise 3367 olduğunu belirtmektedir. Bkz. Hamş, *el-İmâm et-Tirmizî*, I, 165-166.

almıştır. Dolayısıyla *Câmi'*, sadece hadis metinleri değil, bu metinlere dair sıhhat değerlendirmeleri, sened/metin tenkitleri ve râvî bilgileri de ihtiva etmekle hadis ilmine dair zengin bir uygulama alanı sergilemektedir. Tirmizî'nin "ve fi'l-bâb an..." kalıbıyla, kimi zaman sayıları on yediye ulaşan sahâbînin ismini zikretmek suretiyle yaptığı tahrirler arasında halen kaynağına ulaşamayan rivayetlerin bulunması,¹⁸ eserin kaynak bakımından zenginliğine işaret eden ayrı bir değerdir. Diğer taraftan hadisi naklettikten sonra " قال أبو عيسى/Ebû İsâ der ki:" şeklinde söze başlayan Tirmizî, illel, muhtelifü'l-hadîs ve garîbü'l-hadîs gibi ilim dallarına dair bilgilere de yer vermektedir. Onun fikhu'l-hadîs konusundaki derinliği, rivayetlerin ardından mezheb görüşlerindeki farklılıklara değindiği ve icmâa işaret ettiği satırlarda açıkça okunmaktadır.¹⁹

Müellifi tarafından "İki tanesi hariç, bu kitapta bulunan hadislerin tamamı kendisiyle amel edilmeye elverişlidir." şeklinde takdim edilen *Câmi'*in gerek tertibi gerekse muhtevası açısından sahip olduğu meziyetlerini uzun uzadıya sıralamak mümkündür.²⁰ Ancak hiç şüphesiz başta 'hasen' teriminin kullanımı olmak üzere, eserde yer alan sıhhat değerlendirmelerine dair terkipler nadidedir. Tirmizî'nin değerlendirmede kullandığı doksan altı farklı ifade, onun hassasiyetini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.²¹ Hadislerin sıhhati hakkında konuşurken 'sahih', 'hasen', 'garîb' ve 'zayıf' gibi tek terimler kullanmasının yanı sıra, çoğunlukla 'hasen-sahih', 'hasen-garîb', 'sahih-garîb' ve 'hasen-sahih-garîb' gibi çoklu ifadeler ve 'esahh', 'ahsen' ve 'ecved' gibi ism-i tafidiller kullanmayı tercih eden Tirmizî'nin bunlarla neyi kastettiğine birkaç cümle ile değinmek anlamlı olacaktır.

Hasen-sahih tabiri, Tirmizî nezdinde en üst düzey sıhhat tanımlamalarından birisidir. Hadisin birden fazla senedi ile sahih derecesine eriştiği anlamına geldiği gibi, bir senedden sahih, bir başka senedden hasen olarak nakledildiği anlamını da taşıyan bu ifade *Câmi'*de 1641 hadis için kullanılmıştır.

Tirmizî nezdinde garâbetin, metnin yalnızca bir tarikten nakledilmiş olması, râvînin metne ziyadesinin bulunması ve senedde garîb râvînin yer alması gibi farklı anlamlara geldiği dikkate alınmalıdır. Dolayısıyla garîb terimi eserde farklı terkiplerle sunulmaktadır. 557 hadis hasen-garîb olarak değerlendirilir-

¹⁸ Hasen b. Muhammed b. Haydar el-Vâilî, *Nüzhətü'l-elbâb fi kavli't-Tirmizî ve fi'l-bâb*, I-VI, Dâru İbnî'l-Cevzî, Suudi Arabistan 1426, I, 6, 15.

¹⁹ Itr, *el-İmâm et-Tirmizî*, s. 339 vd.

²⁰ Bkz. Itr, *el-İmâm et-Tirmizî*, s. 230; Muhammed b. Ahmed Ken'ân, *Fikhu'l-hadîs inde eimmeti's-selef bi-rivâyeti'l-İmâm et-Tirmizî*, I-II, Müessesetü'l-Meârif, Beyrut 1998, I, 10 vd.; Hamş, *el-İmâm et-Tirmizî*, I, 149 vd.; Şuayb el-Arnaûd, *el-Câmi'u'l-kebir*, (Mukaddime) I, 77 vd.; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 68-72; amlf., "el-Câmi'u's-sahih", *DÎA*, VII, 129-132.

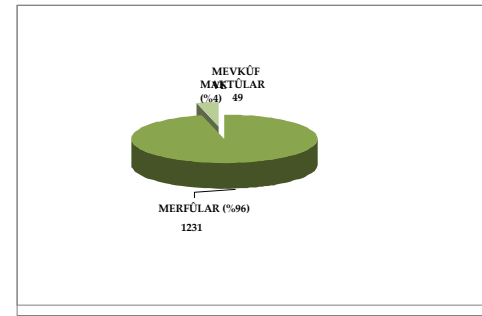
²¹ Bu ifadeleri sıhhat bakımından en güçlüsünden zayıfına doğru sıralayan Dr. Hamş, anlamları hakkında kıymetli açıklamalarda bulunmaktadır. Bkz. Hamş, *el-İmâm et-Tirmizî*, s. I, 365 vd. Ayrıca bkz. Itr, *el-İmâm et-Tirmizî*, s. 170 vd.

ken, 18 hadis sahih-garîb, 321 hadis ise hasen-sahih-garîb terimiyle değerlendirilmektedir. Müellifin sahih ve hasen kaydı olmaksızın sadece garîb dediği 362 hadis ise, zayıftır.²²

Yaygın kanaate göre Tirmizî'nin *Câmi'*i, Kütüb-i Sitte içinde Ebû Dâvûd'un *Sünen'*inden sonra dördüncü sırayı almakta ise de, eserin *Sahîhayn'*dan sonra üçüncü sırada yer alması gerektiği yönünde görüşler mevcuttur.²³ *Câmi'*in Kütüb-i Sitte'yi oluşturan diğer beş eser ile mukayesesi sonucunda, toplam 1280 hadisın zevâid olduğu ortaya çıkmaktadır. A. Muhammed Şakir baskısındaki 3956 hadisten oluşan toplam sayıyı esas alacak olursak, *Câmi'*deki zevâid oranı % 32'dir. Bu hadislerin çeşitli değerlendirmelere göre tasnifi, zevâidin karakteri hakkında kanaat oluşturacaktır.

IV- Tirmizî'nin Zevâidi

Sahîhayn ve *Üç Sünen'*de bulunmadığı halde Tirmizî'nin *Câmi'*inde yer alan zâid rivayetlerin 1231'i merfû, 49'u ise mevkûf ya da maktû'dur. Bu durumda merfû hadisler zevâidin %96'sını oluştururken, mevkûf ve maktûlar %4'lük bir orana sahiptir. Esas itibarıyla Tirmizî, eserinde mevkûf ve maktû hadisleri sadece merfûları değerlendirme sadedinde zikretmiştir. Eserde bulunan 84 mevkûf, 16 maktû rivayet,²⁴ toplamda *Câmi'* hadislerinin %2.52'sini oluşturmaktadır. Dolayısıyla zevâidin mevkûf ve maktû oranı, eserin geneliyle kıyaslandığında yüksektir. Zevâidin ref durumu şöyle bir tablo ile gösterilebilir:

Tablo 1 Tirmizî Zevâidinin Ref Durumu

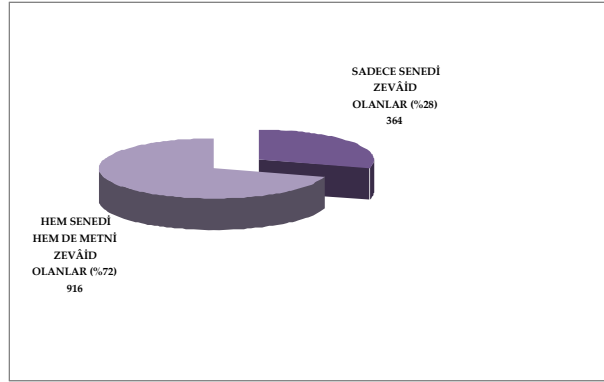
Zevâid çalışması yapılırken sened ve metin bakımından farklılık arz eden rivayetlerin yanı sıra metinleri diğer beş eserde aynen bulunmasına rağmen *Câmi'*de sadece senedi farklı olarak nakledilen rivayetler de tarafımızdan tespit edilmiştir. Böyle bir tespit ancak zevâid hadislerin tahriri ile mümkün olabilir-

²² Hadis sayıları Dr. Hamş'ın eserinden alınmıştır.

²³ Bkz. Kâtib Çelebi (1067/1657), *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-II, nşr. Şerafettin Yaltkaya, Maarif Vekâleti Yay., Maarif Matbaası, 1941, I, 559; Itr, *el-İmâm et-Tirmizî*, s. 64-65.

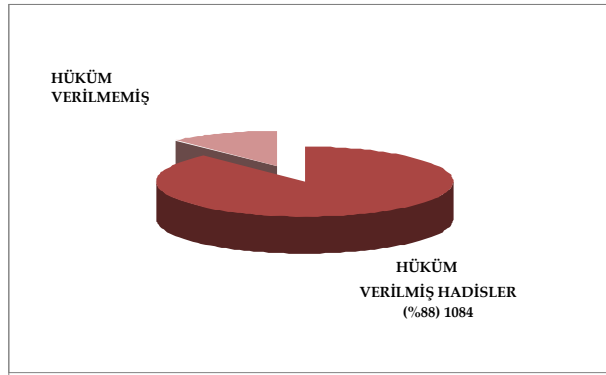
²⁴ Hamş, *el-İmâm et-Tirmizî*, I, 166.

mektedir. Tahric sonrası ortaya çıkan tabloda hem sened hem de metin olarak zevâid olan rivayet sayısı 916 (%72) iken, sadece senedi zevâid olan hadis sayısı 364 (%28) olarak görülmektedir.

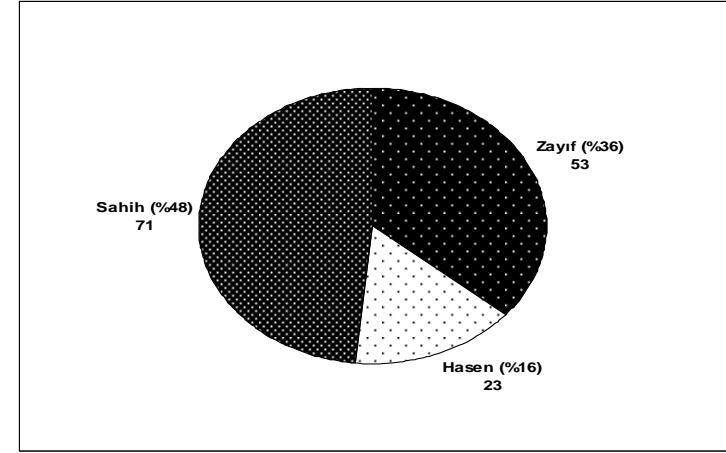
Tablo 2 Tirmizî Zevâidinin Sened-Metin Durumu

Zevâid hadislerin sıhhat durumları mercək altına alındığında, Tirmizî'nin, ekseriyeti hakkında sıhhat değerlendirmesinde bulunmasına rağmen, bir kısmını naklettikten sonra sustuğu görülmektedir. Mevkûf ve maktû rivayetleri dâhil etmediğimiz bir sayımla toplam 1231 merfû rivayetinin 1084'ü yani %88'i hakkında hüküm veren Tirmizî, % 12'lik dilimi oluşturan 147'si hakkında değerlendirme yapmamaktadır. Bu durumda karşımıza çıkan tablo şu şekildedir:

Tablo 3 Tirmizî'nin Zevâidine Hüküm Verme Durumu

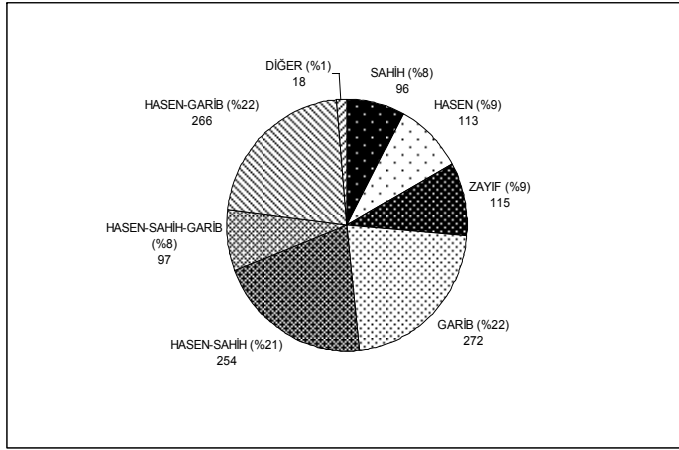
Tirmizî'nin hüküm vermediği 147 hadisin 71 tanesi (%48) sahih, 53 tanesi (%36) zayıf, 23 tanesi (%16) ise hasendir. Bu durumda müellifin sıhhat değerlendirmesinde bulunmayışının ağırlıklı nedeni, rivayetinin sıhhatine olan güveni şeklinde algılanabilir. Zira aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere, sahih ve hasen rivayetlerin toplamı %64 ile yarıyı aşmaktadır.

Tablo 4 Tirmizî'nin Hüküm Vermediği Hadislerin Sıhhat Durumu

Zevâid hadislerin sıhhat durumlarına göre dağılımları incelenmek istendiğinde öncelikle Tirmizî'nin hüküm vermediği rivayetlerin sıhhati tespit edilmiştir. Böyle bir tespit A. Muhammed Şâkir ve Şuayb Arnaûd'un değerlendirmeleri belirleyici olmuş, bu muharriclerin tarzıyla da örtüşen bir biçimde sadece merfû rivayetlerin sıhhati irdelenmiştir. Böyle bir çalışmanın ardından ortaya çıkan dağılım şu şekilde listelenebilir:

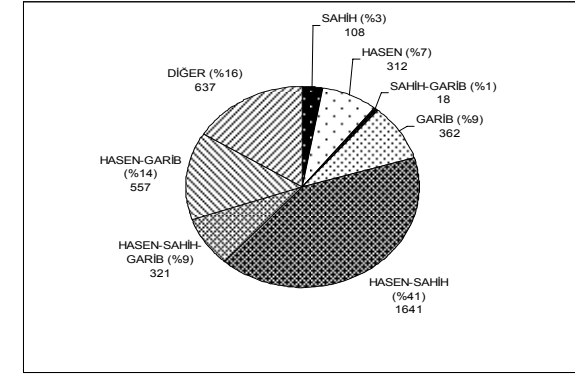
- Garib, 272 hadis (%22)
- Hasen-garib, 266 hadis (%22)
- Hasen-sahih, 254 hadis (%21)
- Zayıf, 115 hadis (%9)
- Hasen, 113 hadis (%9)
- Hasen-sahih-garib, 97 hadis (%8)
- Sahih, 96 hadis (%8)
- Diğer, 18 hadis (%1) (5 sahih-garib, 4 muzdarib, 7 münker, 2 mürsel)

Tablo 5 Tirmizî Zevâidinin Sıhhat Durumuna Göre Dağılımı

Görüldüğü üzere Tirmizî zevâidinin ağırlıklı üç noktasını garib, hasen-garib ve hasen-sahih hadisler oluşturmaktadır. Bu durum *Câmi*'in geneli ile kıyaslandığında sıralamanın hasen-sahih, hasen-garib ve garib olmak üzere yer değiştirdiği görülmektedir. Diğer bir ifade ile zevâidin sıhhat ortalaması *Câmi*' genelinden düşüktür. Zira zevâidde bu üç sınıfın toplamı %65, *Câmi*'de % 64'tür; ama zevâidde %22'lik garib hadis oranı *Câmi*'de sadece %9'dur. Öte yandan *Câmi*'in hasen-sahih olarak değerlendirilen hadisleri %41'e ulaşırken, zevâidde bu oran %21'de kalmaktadır. Daha net bir karşılaştırma yapabilmek için *Câmi*' hadislerinin sıhhatine dair şöyle bir liste sunulabilir:

- Hasen-sahih, 1641 hadis (%41)
- Hasen-garib, 557 hadis (%14)
- Garib, 362 hadis (%9)
- Hasen-sahih-garib, 321 hadis (%9)
- Hasen, 312 hadis (%7)
- Sahih, 108 hadis (%3)
- Sahih-garib, 18 hadis (%1)
- Diğer, 637 hadis (%16) (Zevâide dair listede 'zayıf' başlığı altında sınıflanan rivayetler bu kısma girmektedir.)²⁵

Tablo 6 Tirmizî'nin Câmi'inde Hadislerin Sıhhat Durumuna Göre Dağılımı

V. Sonuç

Kıstas kitap olarak iki *Sahîh* ve üç *Sünen*'in kullanılmasıyla Kütüb-i Sitte merkezli bir kıyaslamada Tirmizî'nin zevâidini tespiti ve bu zevâidin sıhhat analizine yoğunlaşan bu çalışma göstermiştir ki, diğer beş eserde bulunmamasına rağmen Tirmizî'nin *Câmi*'inde bulunan hadisler, 1231'i merfû, 49'u mevkûf ve maktû olmak üzere toplam 1280 adettir. Bu 1280 rivayet, *Câmi*' hadislerinin % 32'si etmektedir. İlk bakışta zevâidin mevkûf ve maktû yoğunluğunun *Câmi*'in genelindeki mevkûf ve maktû yoğunluğundan fazla olduğu görülmektedir. 1231 merfû hadisin %88 gibi büyük bir bölümü hakkında sıhhat değerlendirmesinde bulunan İmam Tirmizî, %22'sinde susmaktadır.

Tirmizî'nin değerlendirmeksizin naklettiği bu rivayetlerin sıhhati araştırıldığında, sahih ve hasen olanların toplamda %64 gibi büyük bir orana sahip olduğu görülmektedir. Bu durum, Tirmizî'nin, sıhhati konusunda şüphe taşıdığı rivayetlerde değil, aksine güven beslediği rivayetlerde değerlendirme yapmadan geçebildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Hakkında değerlendirme bulunmayan bu hadisleri de ekleyerek yaptığımız bir sayımda, zevâid hadislerin 96 sahih (%8), 113 hasen (%9), 254 hasen-sahih (%21) ve 97 hasen-sahih-garib (%8) olmak üzere toplam 560 (%46) adedinin ihticaca elverişli olduğu ortaya çıkmıştır. Bu sayıya dâhil etmeyerek ayrı bir kategori şeklinde ele almak istediğimiz 266 adet hasen-garib rivayet, (%22) gibi azımsanamayacak bir orana sahiptir. Bunları ayrı değerlendirmedeki maksadımız, sahih/hasen ile zayıf arasındaki noktada bulunmalarınıdır. Zira tahricler esnasında gördüğümüz üzere müellif tarafından hasen-garib olarak adlandırılan bu rivayetler arasında büyük oranda zayıf hadis bulunmaktadır.

Tirmizî zevâidinin sıhhat bakımından zafiyet taşıyan bölümü ise, 272 garib (%22) ve 115 zayıf (%9) hadislerle toplamda 387 hadise ve %31'lik orana ulaşmaktadır. 'Diğer' kaydı altında saydığımız rivayetler arasında 'münker' ve

²⁵ Listede bulunan hadis sayıları Dr. Hamş'ın tezinden alınmıştır. Detaylı tasnif için bkz. Hamş, *el-İmâm et-Tirmizî*, s. I, 365 vd.

'bâtil' gibi değerlendirmelerle anılanların da bulunduğunu düşünürsek, bu oran az da olsa yükselecektir.²⁶ Aslında Tirmizî'nin de bizzat eserindeki 7 hadisi²⁷ "münker" olarak değerlendirdiği görülmektedir ki, bunların tamamının zevâid içerisinde yer alması bir başka belirgin noktadır. Başta İbnü'l-Cevzî olmak üzere ilim adamları tarafından mevzû' olduğuna hükmedilen *Câmi'* hadisleri arasında bunlar dışında Tirmizî'nin "garib" hükmü verdikleri de bulunmaktadır.²⁸ Zevâidin sıhhat analizi sonucu karşımıza çıkan bu tablo *Câmi'*in geneli ile kıyaslandığında, sıhhat ortalamasının düştüğü görülmektedir.

"Tirmizî'nin Zevâidi ve Sıhhat Analizi: -Kütüb-i Sitte Merkezli Bir Mukayese-"

Özet: Hadis mecmualarının birbirleriyle mukayesesi sonucu aralarındaki farkların tespiti anlamına gelen zevâid çalışmaları, hadis külliyyatının tamamını tekrarlardan arındırmak suretiyle bir araya getirme gayretlerinin ilk adımını oluşturmaktadır. 8. ve 9. hicri asırlarda yakaladığı parlak dönemi tarihî süreç içerisinde yitiren, ancak günümüzde akademik çalışmalarla yeniden canlılık kazanan zevâid edebiyatı kapsamında kaleme alınan bu çalışmada, Tirmizî'nin *Câmi'*i esas kabul edilmiş, Kütüb-i Sitte'yi teşkil eden diğer beş eser ise kıstas kitap olarak kullanılmıştır. *Câmi'*de yer almasına rağmen *Sahihayn* ve üç *Sünen*'de bulunmayan zevâid hadis sayısı 1280'dir. Bunların %96'sını oluşturan 1231 rivayet merfû, %4'lük kısmını oluşturan 49 rivayet ise mevkûf ya da maktûdur. Zevâid arasında hem sened hem de metin olarak kıstas kitaplarda bulunmayan rivayet sayısı 916 (%72) iken, sadece senedi farklılık arz eden hadis sayısı 364 (%28) olarak görülmektedir. 1231 merfû rivayetin 1084'ü yani %88'i hakkında hüküm veren Tirmizî, % 12'lik dilimi oluşturan 147 hadis hakkında değerlendirme yapmamaktadır. Tahric ve değerlendirmeler sonrası elde edilen tabloda Tirmizî zevâidinin ağırlıklı üç noktasını garib (%22), hasen-garib (%22) ve hasen-sahih (%21) hadisler oluşturmaktadır. Bu durum *Câmi'*in geneli ile kıyaslandığında, sıhhat ortalamasının *Câmi'*den düşük olduğu görülmektedir.

Atıf: Huriye MARTI, "Tirmizî'nin Zevâidi ve Sıhhat Analizi: -Kütüb-i Sitte Merkezli Bir Mukayese-", *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, VII/2, 2009, ss. 7-17.

Anahtar kelimeler: Tirmizî, Câmi', Sünen, zevâid, Kütüb-i Sitte.

²⁶ İbnü'l-Cevzî (597/1200) tarafından *Câmi'*de yer alan hadislerden 23'ünün uydurma olduğu ileri sürülmüş, Süyûtî (911/1505) bu iddiayı çürütmek üzere *el-Kavlü'l-Hasen fi'z-Zebb anî's-Sünen* isimli bir risale kaleme almıştır. Bkz. es-Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Tedribü'r-râvî fi Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, I-II, thk. ve tlk. Dr. Ahmed Ömer Hâşim, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1993, I, 237.

²⁷ Bunlar Ahmed Muhammed Şâkir baskısına göre 789, 1782, 1856, 2699, 2713, 3723, 3866 numaralı hadislerdir.

²⁸ Meselâ h.no: 1859 ile krş. Muhammed Nâsiruddin el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'z-zaîfe ve'l-mevzûa*, I-XIV, Dâru'l-Meârif, Riyad 1992, XII, 45, h.no: 5533; h.no: 2505 ile krş. Ebu'l-Ferec Abdurrahman İbnü'l-Cevzî (597/1200), *Kitâbü'l-Mevzûât*, I-III, Medine 1966-1968, III, 82; h.no: 2714 ile krş. İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, I, 259, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed İbn Arrâk (963/1556), *Tenzihü'ş-Şerîati'l-Merfûa anî'l-ehâdisi'ş-şeniati'l-mevzûa*, I-II, thk. Abdülvehhâb Abdüllatif-Abdullah Muhammed es-Siddîk, Mektebetü'l-Kâhire, Mısır 1378, I, 121-122.